

DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.241583

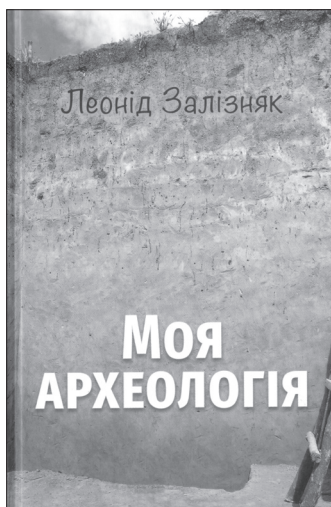
УКРАЇНОЗНАВЧЕ ОСМИСЛЕННЯ МИНУЛОГО Й СЬОГОДЕННЯ (Рецензія на книгу Л. Залізняка «Моя археологія. Біографічні спогади та суб'єктивні враження про українську археологію».

Київ: Темпора, 2020. 352 с.)

У другому півріччі 2020 р. у видавництві «Темпора» побачила світ книга Л. Залізняка «Моя археологія. Біографічні спогади та суб'єктивні враження про українську археологію». Дещо згодом, 19 січня 2021 р., Л. Залізняк відсвяткував своє 70-ліття. Тому ця праця є своєрідним підсумком життєвого шляху та наукових досягнень ювіляра. Вона розкриває перед читачем спогади му-

дрої людини про родину, особистісне та фахове становлення, пошуки свого коріння як на особистісному рівні – історії роду, так і на національному – археології як аргументу на користь закоріненості українців на своїй землі (с. 4).

Рецензована нами книга Л. Залізняка є вагомим чинником у пізнанні українським народом своєї історії, власного етногенезу та місця України серед держав і націй Європи й світу. Особливо ця зацікавленість актуалізувалася в умовах неоголошеної російсько-української гібридної війни. Так, завдяки політико-ідеологічному концепту «руського мира» (вагомому елементу реваншистської політики Російської Федерації проти України) здійснюється послідовний наступ на національний і етнокультурний простір України, який загрожує як втраченою української державності, так і української ідентичності.

Враховуючи ці зовнішні й внутрішні чинники, українським вченим у своїх дослідженнях треба послідовно й цілеспрямовано утверджувати в національному інформаційному, культурному, освітньому й науковому вимірах виважені аргументовані знання про Україну як самодостатню геополітичну реальність, про українців як самобутню етнічну й етнокультурну

спільноту та україноцентричне бачення розвитку української нації у контексті складних глобалізаційних викликів та агресивної реваншистської політики північно-східного сусіда.

Однією з таких вагомих наукових праць в російсько-українському цивілізаційному протистоянні стала, на нашу думку, книга Л. Залізняка. Вона містить два виміри. З одного боку, автор знайомить читача з двадцятими – п'ятдесятьма роками минулого століття, а саме з життям окремої української родини, члени якої потрапили у немилосердні жорна сталінських жадливих репресій, з другого – перед нами окреслено розвиток української археології другої половини ХХ – початку ХХІ ст. через життя і долю Л. Залізняка, який пройшов шлях від лаборанта до завідувача відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України й став відомим

як на Батьківщині, так і за її межами вченим (археологом, етнологом, істориком, українознавцем) (с. 4).

Рецензована книга складається з передмови, двох частин, післямови, списку використаних джерел і літератури, додатків й ілюстративного матеріалу.

Зокрема, у передмові автор наголошує: «Книжка споминів розрахована не лише на колег-археологів, а й на широке коло читачів, які цікавляться не тільки археологією України, а й трагічною для українців епохою червоного терору. Щоб зробити текст доступнішим, у розділах, що стосуються моєї археологічної кар'єри, я свідомо уникав аналізу суто наукових аспектів, концентруючись на побутових деталях організації та функціонування археології в Україні, зокрема деяких археологічних експедицій, учасником яких мені довелося бути» (с. 10).

Також автор акцентує на особливому значенні археології як важливої історичної дисципліни, що вивчає минуле людства за матеріальними рештками. Оскільки археологи досліджують дописемний період історії людства, а це приблизно 3 млн. років тому, про 99% тягlosti своєї біографії ми дізнаємося завдяки археологічним дослідженням (с. 11).

З руйнацією СРСР й відновленням української новітньої державності гуманітарна наука загалом і археологія зокрема стали фінансуватися, на жаль, за залишковим принципом. Тому Л. Залізняк наголошує: «Як наслідок сталося своєрідне здичавіння суспільства в галузі первісної історії. Країну заповнили сенсаційні аматорські «концепції» минулого та хворобливі, політизовані фантазії на кшталт «Священної трипільської Аратти» народного академіка Ю. Шилова. Ця «фольклорна» творчість на ниві

археології не лише дезінформує громадян України, а й дискредитує країну, виставляючи українців перед цивілізованим світом неосвіченими дикунами. Усе це є прямим наслідком багаторічного ігнорування археології як науки спочатку радянським керівництвом, а останнім часом і очільниками незалежної України» (с. 12).

У першій частині книги «Мої батьки» автор розповідає про родовід родини Залізників, їхні родинні зв'язки (за сімейною легендою) з одним із очільників Коліївщини (народного повстання на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст.) Максимом Залізником, а також про участь Залізників у відомому антибільшовицькому («куркульському», як називали це у радянську добу) повстанні 1919–1923 рр. у Холодному Яру (с. 30).

Після придушення Холодноярського повстання більшість Залізників, за свідченням вченого-українознавця, побоюючись більшовицьких переслідувань, рятуючись від голодомору та в пошуках роботи, роз'їхалися з рідного села Оситняжки (сучасна Кіровоградщина, а в часи Російської імперії – Чигиринський уїзд Київської губернії) до різних міст України: Києва, Одеси, Дніпропетровська, у Донбас, та Росії: Мурманська, Хабаровська, тому на сьогодні жодного прямого родича в селі не лишилося (с. 32).

Л. Залізняк наголошує: «Батька це не врятувало, його заарештовували тричі, за одними й тими самими статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР 54-10 ч. II та 54-11 (антирадянська діяльність), але з різними формулюваннями – відповідно до історичного моменту. У 1927 році він був заарештований за популярний тоді троцькізм; у 1937–1946 роках – за

націоналістичну пропаганду серед студентів Київського університету; у 1950–1957 – як член ОУН, що нібито вербував терористів для націоналістичного підпілля» (с. 32).

Попри всю абсурдність звинувачень Левко Залізняк проявив справжній характер й залізну мужність. Він здолав усі кола сталінського пекла й не зламався, не дав свідчень проти своїх знайомих і друзів й тим самим порятував не лише своє життя, а й не занастив долі інших. «Я лишився живим, бо не визнавав звинувачень» – цю фразу в різних варіантах Л. Залізняк не раз чув від батька ще у 60-х роках минулого сторіччя, коли навчався у київській школі. Однак уповні зрозумів її, вже коли повернувся з лав Радянської Армії у 1971 році. Батько розповідав йому, як під час свого першого ув'язнення Черкаським ГПУ 1927 року твердо усвідомив, що визнання звинувачень в'язнем під тиском слідчих ніяк не рятує його від побоїв. Швидше, навпаки, відчувши слабину, слідчий-садист лише посилював моральний та фізичний тиск на допитах, вибиваючи зі «зламаного» в'язня нові зізнання у злочинах, яких той не скоїв. Так багатьох арештованих, що не витримували залякувань та побоїв слідчих і визнавали вину, врешті-решт підводили під розстрільну статтю й безжалюдно знищували (с. 65).

Батько Л. Залізняка помер у 1975 р. у 68-літньому віці від важкої хвороби. Його смерть дуже вразила сина: «Минуло вже понад 40 років, як батька не стало. Я дуже шкодую, що не записав його розповіді-спомини, не вберіг його «секретний» зошит. По молодості вважав усе, що поза археологією, другорядним, не вартим значної уваги. Сьогодні, на схилі літ, я часто повертаюся думками до

перипетій його життя, що іноді нагадують епізоди гостросюжетного детективу, написаного за документальними матеріалами. На жаль, драматична біографія мого батька й моєї родини не є унікальною. Через жорна сталінської репресивної машини пройшли десятки мільйонів українців, мільйони з них були фізично знищені за роки окупації України виплеканим у Кремлі більшовицько-компартиїним режимом. Нам не варто забувати ці лихі сторінки української історії, інакше Україна буде приречена на їх повторення. Жахливі масштаби етноциду українців протягом ХХ століття переконливо свідчать, що нового «єдинення со старшим братом» український народ не переживе. Якщо ми вчергове поведемося на облудні обіцянки «руського мира», то «нас і кури заGREBуть», – як казав ще у далекому 1708 році гетьман Іван Мазепа» (с. 68–69).

Знаково, що Л. Залізняк народився в Олександрівській (тоді Жовтневій) лікарні Києва 19 січня 1951 р., але пікантність цієї події визначалася не тим, що сталося це якраз на Водохреща, а тим, що з'явився він на світ Божий із судимістю, бо незадовго до народження його матір, попри вагітність, засудили як дружину ворога народу до трьох років таборів, проте гуманно дозволили відбути до місця ув'язнення після пологів – із відтермінуванням. Своє ім'я новонароджений отримав на честь батька, який був вкотре арештований за п'ять місяців до його народження. Коли йому виповнилося десять місяців, матір відправили в табір під Караганду, що в Казахстані, а він опинився в райцентрі Амвросіївка на Донбасі, де виховувався до семи років у своєї тітки Оксани Залізняк (Фещенко за чоловіком) (с. 12).

Тавро сина ворога народу надовго прикріпилося й до Л. Залізняка, але він мав сильний батьківський характер й ішов по життю з високо піднятою головою. Саме завдяки батькові Л. Залізняка прочитав багато тоді заборонених радянською цензурою наукових і літературних творів і навіть брав участь у щорічних заборонених владою мітингах 22 травня у м. Києві біля пам'ятника Т. Шевченку, зокрема у 1968 і 1969 роках. З цього приводу Л. Залізняка пише: «За три дні після маніфестації, 25 травня 1969 року, я вже був в армії, а Вадим (В. Павлов – товариш Л. Залізняка. – Ю. Ф.) невдовзі вступив до Київського університету на істфак. Уже на першому курсі він затіяв дискусію з викладачем історії КПРС про неправильну інтерпретацію робіт Леніна в СРСР. Спочатку його викликали на бесіду на кафедру історії партії, потім у деканат і нарешті – до КДБ на Володимирську, 33. Вадим як людина принципова намагався переконати у своїй правоті співбесідників, включно зі слідчим КДБ. Врешті-решт його запроторили до психлікарні, а потім засудили до трьох років таборів за статтю 187 КК УРСР – «поширення неправдивої інформації про радянський лад». Нині Вадим Павлов мешкає в Києві, має невелику пенсію та статус ветерана-політв'язня й живе активним громадським життям. Я мав усі шанси піти життєвим шляхом Вадима, якби вчасно не забрали в армію, після якої мене повністю й остаточно поглинула археологія» (с. 62–63).

У другій частині праці «Моя археологія» Л. Залізняка розповідає про свій шлях до археології та становлення його як знаного археолога в Україні та за її межами. Зокрема, він описує своє дитинство, захоплення пошуком і збиранням монет

й інших артефактів, відвідуванням археологічного гуртка Київського палацу піонерів під керівництвом археолога-палеолітика В. Гладиліна, перші археологічні експедиції. Після повернення з радянської армії та вступу з другої спроби на вечірне відділення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1971–1977) Л. Залізняка невдовзі став лаборантом Інституту археології. З того часу все його життя було нерозривно пов'язане з польовими дослідженнями давнього минулого України.

Автор дуже цікаво та інформативно описує перші археологічні експедиції, написання і захист кандидатської дисертації у 1979 р. на тему «Мезоліт Південно-Східного Полісся», в основу якої лягли здобуті дослідником за допомогою гуртківців у студентські роки мезолітичні матеріали Київщини. Після захисту кандидатської змінився його статус в Інституті: із лаборанта він був переведений на посаду молодшого наукового співробітника (с. 140–141).

Л. Залізняка вже у той час розумів значення володіння англійською мовою, тому активно її опановував. Завдяки володінню англійською йому пощастило потрапити до Міжнародної археологічної експедиції, яка вивчала Шпіцберген. Шпіцберген (норвезькою Свальбард, російською Грумант) – величезний арктичний архіпелаг, розташований за тисячі кілометрів на північ від Норвегії, у Льодовитому океані. За Паризькою угодою 1920 року, архіпелаг визнано суверенною територією Норвегії, але з правом наукової та економічної діяльності країн, що підписали угоду, зокрема й СРСР (с. 142).

Про своє перебування в експедиції Л. Залізняка пише: «Після двох сезонів

надзвичайно цікавої роботи на Шпіцбергені (літо 1979, 1980 років) я почав замислюватися про своє майбутнє. Археологія Арктики мене цікавила радше з позицій археологічного туризму, і дедалі більше тягло в рідне Полісся. Мене запрошували на Шпіцберген і на третій сезон 1981 року, однак я відмовлявся, мріючи про власну експедицію в Українське Полісся. Інтелектуальний і толерантний колектив Шпіцбергенівської експедиції на чолі з Вадимом Старковим мене абсолютно влаштовував. Однак мої наукові інтереси були пов'язані з мезолітом Полісся. По телефону на мене тиснули з Москви, з МЗС СРСР, а потім із КГБ УРСР: «Вы же советский человек, комсомолец, патриот страны, срываете важное задание партии и правительства» тощо. Я відмовлявся як міг. Зійшлися на тому, що я знайду собі заміну серед київських колег. Замість себе я запропонував Володимира Мезенцева – наукового співробітника київського ІА АН УРСР, кандидата наук. А за місяць дізнався: перше, що мій протезе зробив на Шпіцбергені, – попросив норвезьких поліцейських покатати його на гелікоптері, в якому звернувся до пілота з проханням надати політичного притулку як жертві політичних переслідувань. Порівняно з нами, численними лаборантами Інституту археології АН УРСР, Володя був успішним кандидатом наук, який, будучи молодшим за багатьох із нас, оминув ярмо лаборантства (у мене воно забрало сім років життя). Він був успішним молодим науковцем із благополучної університетської сім'ї без жодних ознак дисидентства. Потім були виступи Володі, здається, на «Голосі Америки». Мене тягали в КГБ: «З якою метою ви порекомендували в зарубіжну експедицію

на Шпіцберген дисидента В. Мезенцева, які антирадянські розмови з ним мали?» і таке інше. Питання було закрите, лише коли у справу втрутився головний археолог СРСР академік Борис Рибakov. Усе заспокоїлося, і я нарешті отримав шанс на організацію омріяної мною Поліської експедиції ІА АН УРСР» (с. 150).

Зрештою, Л. Залізняк організував власну Поліську археологічну експедицію і протягом 80-х років ХХ ст. активно вивчав мезоліт Полісся, що дало можливість йому успішно захистити докторську дисертацію у 1989 р. і стати наймолодшим серед археологів доктором наук у СРСР.

Багато уваги у книзі він присвячує дослідженню палеолітичних стоянок Наддніпрянщини, Овруччини тощо, також осмислює розвиток індоєвропейстики у незалежній Україні. Особливе місце у праці Л. Залізняка посідає розповідь про створення кафедри археології у Києво-Могилянській академії.

На його думку, повернення науки на кафедри українських університетів відкриє додаткові можливості вирішення ще одного важливого національного завдання – порятунку української науки. Вчений має на увазі реальну перспективу дезінтеграції НАН України через можливе стрімке скорочення державного фінансування. За цього негативного сценарію розвитку подій певна частина академічних науковців могла б реалізувати себе на кафедрах університетів в ролі науковців-викладачів. Л. Залізняк стверджує: «Отже, українська наука і вища освіта вже тривалий час перебувають у стані глибокої кризи, вийти з якої вони можуть лише спільними зусиллями. Подане бачення проблем української археології я неодноразово оприлюднював

як перед науковцями, так і освітянами, зокрема і в контактах із керівництвом НаУКМА та ІА НАНУ. На жаль, поки що без особливих успіхів. Однак будьмо оптимістами – «вода камінь точить». Усе буде гаразд. «Ще так не було, щоб ніяк не було», – кажуть в Україні» (с. 271).

У післямові автор розмірковує: «Історія – це колективний досвід людства. Її вивчають не лише з цікавості, щоб знати, як люди жили в минулому, а й щоб уникнути помилок сьогодні та в майбутньому. Глибина історичної пам'яті пересічного європейця сягає Другої світової війни. Лише дехто щось знає про Наполеона та Жозефіну, а з романів Дюма – і про мушкетерів короля Людовика. Археологи – носії історичного досвіду людства з часів олюднення мавп три мільйони років тому. Ця унікальна інформація, на думку європейців, робить їхнє мислення нестандартним, здатним підійти до проблеми з нетрадиційного боку, поглянути на неї з урахуванням історичного досвіду людства, як кажуть, «з глибини віків». Тому диплом археолога в Європі відкриває для молодій людині доволі широкі перспективи. Складні соціально-економічні проблеми сучасного постіндустріального суспільства в розвинених країнах уже вирішуються не шляхом накопичення вузьких фахівців із конкретної тематики, а через

принципово новий підхід до неї людей із нестандартним мисленням, які незашорені вузькою спеціалізацією. Тому в розвинених країнах Європи існує попит на гуманітаріїв широкого профілю та фахівців «екзотичних» професій, зокрема археологів» (с. 273–274).

Наостанок Л. Залізник наголошує: «Підсумовуючи свій 60-річний шлях в археології (якщо розпочинати його з монетної канави на Куренівці), скажу, що, схоже, я прожив щасливе життя, займаючись улюбленою справою. За це дякую батькам, моїй археології, численним колегам і друзям та моїй коханій дружині Ганні – незмінній супутниці в моїх багаторічних археологічних мандрях» (с. 275).

Загалом книга Л. Залізника «Моя археологія. Біографічні спогади та суб'єктивні враження про українську археологію» є вагомим інтелектуальним зброєм у протистоянні в інформаційній війні з РФ та значним внеском у розбудову Української Самостійної Соборної Держави. Тому, маємо надію, ця праця обов'язково знайде свого думливого читача.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української
етнології НДІУ